

Мораль як принцип цивільного законодавства України

У статті висвітлено сутність та зміст моралі як першоджерела цивільного законодавства України. Проаналізовано підходи різних учених щодо ролі й значення моралі як принципу в регулюванні цивільних відносин, реалізації прав та обов'язків, захисті прав й інтересів суб'єктів цивільного права.

Ключові слова: мораль, природне право, цивільне законодавство, справедливість, добросовісність, розумність.

Постановка наукової проблеми та її значення. Цивільне право як галузь права, його норми та весь механізм правового регулювання цивільних відносин ґрунтується на моральних засадах – справедливості, добросовісності та розумності, – що передбачені ст. 3 Цивільного кодексу України (далі – ЦК України). Однак на сьогодні немає єдності поглядів щодо потреби визначення змісту основних засад справедливості, добросовісності та розумності, суб'єктів і способів його здійснення. Виникає питання: а чи варто чітко та буквально визначати моральні засади, якщо інколи речі розуміються краще, ніж визначаються, а встановлення будь-яких меж будуть спонукати суб'єктів до зловживання ними? Саме вирішення цих питань є завданням науки й практики, зокрема судової, на найближчий час. Проте досвід застосування цих оціночних категорій у західних європейських країнах підтверджує певне зловживання ними в судовій практиці. На думку Н. С. Кузнецової, такі твердження мали явні перебільшення «судового свавілля», недооцінювати можливі негативні наслідки довільного їх тлумачення в судовій практиці України не можна [1, с. 12].

Дослідженням зазначених проблем займалися І. Г. Бабич, Н. С. Кузнецова, Д. Г. Павленко, П. Д. Пилипенко, С. П. Погребняк, Й. О. Покровський, А. В. Смітюх, О. В. Старчук, З. В. Ромовська, Ю. А. Тобота, М. І. Шаркова та ін. Не применшуючи значення наукових досягнень названих учених, основну увагу в їхніх дослідженнях звертали на визначення справедливості, добросовісності й розумності як основних засад цивільного законодавства.

Формулювання мети та завдань статті. Мета статті – дослідження ролі та значення моралі як принципу в регулюванні цивільних відносин.

Для досягнення поставленої мети визначено такі **завдання**:

- визначити поняття принципів права;
- з'ясувати роль і значення моральних засад цивільного законодавства в правовому регулюванні цивільних відносин;
- розкрити взаємозв'язок норм моралі та права;
- обґрунтувати значення моралі для правильного розуміння й застосування норм цивільного законодавства.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Основні (найзагальніші) вихідні положення, засоби, правила, що визначають природу, соціальну сутність явища, його спрямованість і найсуттєвіші властивості [2, с. 347], – так визначають термін «принцип», що походить від латинського слова «*principium*».

Проте в науці немає єдності поглядів щодо формулювання загального поняття «принципи права». Зважаючи на етимологію поняття «принцип», ми поділяємо думки науковців, які розглядають його крізь призму «первісного», «головного» тощо. Так, П. Д. Пилипенко зазначає, що «слово “принцип” за своїм семантичним значенням тотожне українським словам “основа”, “засада”». Таким чином, принципи права – це такі засади, вихідні положення, на яких ґрунтується право як система норм. Вони є основою права» [3, с. 42]. О. В. Старчук наголошує, що «принципи права – це керівні ідеї, відповідно до яких будується вся система галузі права, формується цілий масив правових норм, що регулюють ті чи інші суспільні відносини [4, с. 450]. О. В. Лавріненко називає принципи права первісним поняттям, воно є сукупністю засад, вихідних концептуальних положень, які «містяться» в надрах загальносоціального права та на яких ґрунтується певна правова система [5, с. 6].

Під загальними принципами цивільного права варто розуміти основні засади цивільно-правового регулювання суспільних відносин, які притаманні змісту цивільного права загалом, пронизують усе цивільне законодавство й забезпечують правильне розуміння та застосування його норм. Усе це

вкотре доводить ідею щодо природного права як «першоджерела» цивільного законодавства, яке утворюють норми й принципи, що визначають поведінку людей незалежно від позитивного права, різновидом якого є норми цивільного законодавства.

Найбільш важливими серед загальних засад є принципи справедливості, добросовісності та розумності, зміст якого утворюють ідеї добра, чесності, порядності, людяності тощо, що відображають ознаки й сутність цивільного права як приватного, основою якого є природні права людини, а закріплення зазначеного принципу в цивільному законодавстві доводить його особливе значення.

Поряд із нормами цивільного права моральні засади цивільного законодавства дають змогу доповнювати правове регулювання цивільних відносин, урахувати їхню особливість, удосконалювати правове регулювання, наповнюючи його соціальним змістом, гарантуючи при цьому здійснення основних прав і свобод людини. Вимога додержуватися моральних засад суспільства при здійсненні цивільних прав є обов'язком кожного суб'єкта цивільних правовідносин відповідно до ч. 4 ст. 13 ЦК України, що є передумовою реалізації суб'єктивних прав та обов'язків і їх складовою частиною. В інституті власності аналогічна вимога передбачена і для власника, який при здійсненні своїх прав та виконанні обов'язків зобов'язаний додержуватися моральних засад суспільства (п. 2 ч. 2 ст. 319 ЦК України).

Формування сучасних цивільних відносин, які засновані на принципах моралі, плюралістичної демократії й поваги до прав людини неможливе без застосування суспільної моралі, яку можна визначити, як систему етичних норм, правил поведінки, що склались у суспільстві на основі традиційних духовних і культурних цінностей, уявлень про добро, честь, гідність, громадянський обов'язок, совість і справедливість. Саме завдяки моралі в людині утверджується почуття внутрішньої свободи та відповідальності за власні рішення, а тому моральні цінності людини називають її життєвими орієнтирами. Суспільну мораль не можна віднести до правових категорій, але на її основі формується звичаєве право, яке на неформальних засадах установлює загальні принципи належної або забороненої поведінки людей. Добровільне та свідоме дотримання моральних норм забезпечується за рахунок внутрішньої впевненості людей у доцільності існування таких норм і необхідності їх виконання, що підкріплюється силою громадської думки. А тому суспільна мораль здатна виконувати деякі функції, притаманні праву. Заслугує уваги думка про те, що система правових норм має охоплювати тільки ті сфери суспільних відносин, де їхні регулювальні функції матимуть певний ефект. Усі інші відносини повинні регулюватися нормами соціальної моралі [6, с. 95].

Різні види суспільних цивільних відносин, що не регулюються правом, забезпечуються соціальними засобами регулювання, якими є справедливість, добросовісність та розумність. Вони доповнюють, інтерпретують, удосконалюють правові норми, визначають сутність цивільного права й указують на його природне походження. Саме завдяки їм норми цивільного права набувають ознак справедливості, доцільності та розумності, утверджують і забезпечують рівні умови для участі осіб у цивільних відносинах, гарантують можливості належного захисту прав та інтересів. Завдяки справедливості, добросовісності й розумності суб'єкти не лише визначають свою поведінку відповідно до понять добра та зла, особистих переконань, традицій, виховання тощо, але й здійснюють захист своїх прав. Використовує зазначені засади і суд, вирішуючи справи по суті. І моральні норми, і правові мають єдину мету та призначення – регулювання цивільних відносин на засадах справедливості, розумності, добросовісності. Тому можна говорити про те, що суб'єкти цивільних правовідносин є одночасно носіями моральних та юридичних прав і обов'язків.

Моральні норми – першооснова буття права та його складова частина, а тому названі як загальні засади вони є визначальними в регулюванні цивільних відносин. Чинний ЦК України (ст. 3), закріплюючи загальні засади цивільного законодавства, не розмежовує правові й моральні засади, поставивши їх в один рівень. Проте аналіз правових засад показує, що їх здійснення ґрунтується також на моральних засадах, які для них є презумпцією та гарантією реалізації. Наприклад, чи можна визнати правомірною поведінку особи у випадку реалізації загальної засади судового захисту цивільного права й інтересу (п. 5 ст. 3 ЦК України), якщо особа здійснює її всупереч вимогам справедливості, добросовісності та розумності? Очевидно, що ні. Адже при здійсненні цивільних прав особа повинна додержуватися моральних засад суспільства (ч. 4 ст. 13 ЦК України).

Розглядаючи питання про зв'язок права та моралі, варто звернути увагу на твердження Г. Кельзена, який розуміє це як питання про зміст права, тобто право входить до сфери моралі, є

морально справедливим. При цьому він відштовхується від визначення права, яке характеризує його як частину моралі, що ототожнює право й справедливість [7, с. 77–78].

Норми моралі та права тісно пов'язані між собою, а моральним обов'язком кожного громадянина є дотримання законодавства. Основні моральні принципи закріплені в Конституції України, яка визнає найвищою соціальною цінністю людину, її життя й здоров'я, честь та гідність (ст. 3), надає будь-якій людині право вимагати поваги до її гідності (ст. 28) тощо. Отже, мораль і право перебувають в одній площині. Якщо закон не враховує морального фактора, то кажуть, що він не є правовим. Правова й демократична держава, якою прагне бути Україна, має будувати свою систему законодавства відповідно до вимог моральності, чесності та справедливості. Моральність права, його справедливість – етико-юридична вимога, яка свідчить про генетичну спільність права й моралі, про єдині їхні засади, мету та завдання в регулюванні суспільних відносин. Мораль позитивна до права, якщо його зміст відповідає етичним цінностям, засуджує порушення правопорядку, особливо прав і свобод громадян [8, с. 291]. Інколи вирішення цивільних, кримінальних, сімейних та інших справ неможливе без урахування моральних норм, які часто конкретизують, доповнюють норми права, дають змогу більш тонко й детальніше врахувати певні ситуації для постановлення об'єктивного та справедливого рішення по справі.

На важливість моральних норм у регулюванні суспільних відносин звернув увагу і Конституційний Суд України у рішенні від 2 листопада 2004 р., де вперше вжито термін «соціальні регулятори» [9]. Із цього очевидно, що право – це не тільки закон. Закон є лише одним із соціальних регуляторів суспільних відносин, однією з форм права. Адже мають місце й інші форми права, до яких Конституційний Суд відніс звичаї, традиції, мораль, а всі вони об'єднані спільними властивостями, що відповідають ідеології справедливості, ідеї права, яка значною мірою відображена в Конституції України. Обов'язковість рішення Конституційного Суду України має забезпечити потребу врахування судами звичаїв, традицій, моральних засад із метою забезпечення справедливого, розумного вирішення цивільних спорів. Фактично Конституційний Суд підтвердив, що суспільні відносини регулюються не лише державою через систему її форм права, а й іншими соціальними регуляторами, а реалізація ст. 8 Конституції України «в Україні діє і визнається принцип верховенства права», дає підставу стверджувати, що колізії між несправедливим законом та правилом моралі, звичаю буде вирішена на користь останніх. Крім цього, моральні норми, забезпечуючи більш повне регулювання цивільних відносин, дають змогу заповнити прогалини в законодавстві. Це передбачає ч. 2 ст. 8 ЦК України, у якій зазначено, що «у разі неможливості використання аналогії закону для регулювання цивільних відносин вони регулюються відповідно до загальних засад цивільного законодавства (аналогія права)».

Виходячи з цього, уже сьогодні можна називати цивільне право України альмагамою соціальних регуляторів цивільних відносин, серед яких варто виділити моральне, звичаєве, договірне права тощо, а ЦК України є лише частиною цього утворення, його нормативним центром, результатом державного правотворення, де йому відведена своя визначальна та особлива роль. Належне регулювання приватних відносин, урахування різноманітних видів цивільних відносин може забезпечуватися лише сукупністю названих нами соціальних регуляторів. Завдяки моральним засадам розширюються диспозитивно визначені правом можливості суб'єктів цивільних правовідносин. Вони забезпечують особам можливість вибору своєї поведінки в певній ситуації, орієнтують та підпорядковують їх суспільному інтересу, стимулюють (а інколи й примушують) до певного виду соціально-позитивної (правомірної) поведінки. Через засади справедливості, добросовісності та розумності кожен суб'єкт визначає мету, засоби й передбачає результати своєї майбутньої поведінки, виходячи з критеріїв сприйняття її суспільством, оцінки її певною соціальною групою. Основна вимога здійснення суб'єктивного права полягає в тому, щоб інтерес носія суб'єктивного права не протиставлявся загальним інтересам суспільства щодо моральних критеріїв, соціальних меж своєї поведінки, дотримання при цьому моральних норм та принципів [10, с. 250].

Серед моральних засад цивільного законодавства особливе місце належить справедливості, яка є визначальною у визнанні за правом загальнолюдських вимірів і надання праву властивостей регулятора суспільних відносин. Нерідко категорії «право» та «справедливість» ототожнюють, вважаючи їх взаємопов'язаними. Моральність і справедливість права – необхідний мінімум його змісту як регулятора суспільних відносин, адже «мораль встановлює більш високі вимоги до поведінки особи, а її засоби більш тонкі, тому глибше проникають у пласт людських взаємин» [11, с. 97].

Справедливість як категорія відома ще Давньому Риму, де Павел стверджував: «коли відсутній чіткий правовий припис, бажано справу вирішувати по справедливості», а Ульпіан твердив: «коли право суперечить справедливості, повинна панувати остання».

Історично справедливість виникла на основі уявлення людей про поняття добра та зла. Під справедливими розуміли такі відносини між людьми, які відповідали їхнім моральним уявленням. Із виникненням держави виникла потреба у встановленні й закріпленні уявлень про справедливість, а отже й про мораль, у правових нормах. На ранніх етапах формування державності такі моральні засади відображені у звичаях, які були основними джерелами формування права. Арістотель виділяв справедливість природну та встановлену законом. Справедливість від природи – це та, що залишається такою в більшості випадків. Те, що ми визнаємо справедливим, стає після цього таким, ми й називаємо його справедливим за законом [12, с. 237]. Правова справедливість поєднує в собі етичне та юридичне значення.

Досконалість права неминуче спирається на зв'язок права з мораллю. Мораль – не просто бажана риса, яку треба запровадити в право, а радше – суттєвий елемент права, яким воно є насправді. Жоден адекватний критерій слушності певної правової норми або існування певної правової системи, мабуть, не може бути нейтральним щодо змісту, бо здебільшого саме зміст норми визначає, справедлива вона чи ні, розумна чи нерозумна [13, с. 14; 14, с. 8–9].

Висновки й перспективи подальших досліджень. Ураховуючи вищесказане, вважаємо, що мораль як принцип є вектором для правотворчості, основою для правильного розуміння й застосування норм цивільного законодавства. Моральність права стимулює та забезпечує добровільне виконання приписів правових норм усіма суб'єктами цивільного права, гарантує реалізацію цивільних прав та інтересів кожній людині.

Джерела та література

1. Кузнєцова Н. С. Принципи сучасного зобов'язального права України / Н. С. Кузнєцова // Українське право. – 2003. – № 4. – С. 9–15.
2. Сліпушко О. М. Тлумачний словник чужомовних слів в українській мові. 10000 слів: Правопис. Граматика / О. М. Сліпушко – К. : Криниця, 2000. – 511 с.
3. Трудове право України: академ. курс : підруч. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. / [П. Д. Пилипенко, В. Я. Бурак, З. Я. Козак, І. М. Якушев, Т. П. Шевчук] ; за ред. П. Д. Пилипенка. – К. : Ін Юре, 2010. – 536 с.
4. Старчук О. В. Принципи трудового права України: загальнотеоретичні аспекти / О. В. Старчук // Запорізькі правові читання : тези доп. щорічної міжнар. наук.-практ. конф. «Запорізькі правові читання» (м. Запоріжжя, 18–19 трав. 2006 р.) / за заг. ред. проф. С. М. Тимченка і проф. Т. О. Коломосьця. – Запоріжжя : ЗНУ, 2006. – С. 450–451.
5. Лавріненко О. В. Відмежування «принципів» від суміжних юридичних категорій у контексті аналізу сучасних наукових розробок: теоретико-методологічні аспекти / О. В. Лавріненко // Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка. – 2008. – Вип. 4. – С. 5–19.
6. Фуллер Лон Л. Мораль права / Л. Л. Фуллер. – К. : Сфера, 1999. – 232 с.
7. Кельзен Г. Чисте правознавство ; з дод. : Проблема справедливості / Г. Кельзен ; пер. з нім. О. Мокровольського. – К. : Юніверс, 2004. – 496 с.
8. Максимов С. И. Правовая реальность: опыт философского осмысления : монография / С. И. Максимов. – Харьков : Право, 2002. – 328 с.
9. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 69 Кримінального кодексу України (справа про призначення судом більш м'якого покарання). Справа № 1-33/2004 від 2 листопада 2004 року // Офіційний вісник України. – 2004. – № 45. – Ст. 2975.
10. Матузов Н. И. Личность. Права. Демократия. Теоретические проблемы субъективного права. / Н. И. Матузов. – Саратов: Изд-во Саратовского ун-та, 1972. – 324 с.
11. Ромовська З. В. Українське цивільне право. Загальна частина : академ. курс : підручник [3-тє вид. доповн.] / З. В. Ромовська. – К. : ВД «Дакор», 2013. – 672 с.
12. Арістотель. Собрание сочинений : в 4 т. Т. 1–4 / пер. с древнегреч. ; общ. ред. А. И. Доватура. – М. : Мысль, 1983. – 830 с.
13. Філософія права / за ред. Дж. Фейнберга, Дж. Коулмена ; пер. з англ. П. Тарашук. – К. : Основи, 2007. – 1256 с.
14. Погребняк С. П. Основоположні принципи права (змістовна характеристика) : монографія / С. П. Погребняк. – Х.: Право, 2008. – 208 с.

Чубоха Н. Мораль как принцип гражданского законодательства Украины. В статье освещаются сущность и содержание морали как первоисточника гражданского законодательства Украины. Проанализированы подходы различных учёных относительно роли и значения морали как принципа в регулировании гражданских отношений, реализации прав и обязанностей, защите прав и интересов субъектов гражданского права. Гражданское право сегодня можно называть альмагамой социальных регуляторов гражданских отношений, среди которых необходимо выделить моральное право, обычное право, договорное право и т. п. Гражданский кодекс Украины является только частью этого образования. Необходимое регулирование частных отношений, учёт различных видов гражданских отношений может обеспечиваться только совокупностью социальных регуляторов. Моральные основы расширяют диспозитивно определённые правом возможности субъектов гражданских отношений.

Ключевые слова: мораль, естественное право, гражданское законодательство, справедливость, добросовестность, разумность.

Tchuboha N. Moral Principles of Civil Legislation of Ukraine. The article deals with the nature and content of morality as a source of civil legislation of Ukraine. The approaches of different scientists about the role and importance of moral principles in the regulation of civil relations, realization of rights and obligations and the individuals' protection of rights and interests in civil law are analyzed. A civil law today can be named almahama of social regulators of civil relations, among that it is necessary to distinguish a moral right, ordinary right, contractual right etc. A civil code of Ukraine is only part of this education. Necessary adjusting of private relations, the account of different types of civil relations can be provided only by totality of social regulators. Moral bases extend non-mandatorily certain a right for possibility by the subject of civil relations.

Key words: morality, natural law, civil legislation, justice, honesty, reasonableness.